

ปัญหาการเก็บส่วยในภาคอีสานก่อนสมัยปฏิรูปการปกครองในรัชกาลที่ 5

The Problem of Suay Collection in Isan before the Reform of King Rama V

สุวิทย์ อีรศาวัต (Suwit Theerasasawat)^{1*}

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มุ่งศึกษาปัญหาการเก็บส่วย และวิธีการแก้ปัญหาส่วยในช่วงไทยเริ่มปกครองจนถึงก่อนปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 ผลการวิจัยสรุปได้ว่า ปัญหาการเก็บส่วยมีทั้งในระดับไพร่เอง คือ หลบหนีกการเก็บส่วย การย้ายไปอยู่เมืองอื่น และปัญหาภัยธรรมชาติ ปัญหาระดับเมือง คือ เจ้าเมืองค้างชำระส่วยให้รัฐบาล ซึ่งมีสาเหตุที่ซับซ้อนมาก กับปัญหาการแก่งแย่งส่วยระหว่างผู้นำในเมืองเดียวกัน และระหว่างเจ้าเมือง ส่วนการแก้ปัญหาส่วยของรัฐบาลมีหลายวิธี แต่วิธีที่ค่อนข้างได้ผลคือ การสำรวจทำทะเบียนไพร่ส่วยและการสักเลก

Abstract

The purpose of this research is to study problem of Suay Collection and measures to solve Suay problems in Isan from the beginning of the rule of Thai until the reform during the reign of King Rama V. It was found that problems related to Suay had many counts. The first and lowest level of the problem is related to the commonality, including the escape from Suay collection, migration to other cities and natural calamities. The upper level of problems is at the city level that is more complicated. These included the accumulated overdue of Suay of city rulers and conflicts arising from fighting to control over Suay among the city rulers. There were different measures used for solving Suay problems. But the most effective means were Suay registration and arm tattoo (suk lek).

คำสำคัญ: การเก็บส่วย การสักเลก ไพร่ส่วย

Keywords: Suay collection, Manpower register, Suay commoner

¹รองศาสตราจารย์ ภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

*corresponding author, e-mail: tsuwit@kku.ac.th

บทนำ

ภาคอีสานตกอยู่ใต้การปกครองของรัฐบาลไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2322 ปลายรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช นับตั้งแต่นั้นมารัฐบาลไทยก็จัดการปกครองพื้นที่อีสานได้แบบจตุสดมภ์ซึ่งเป็นวิธีที่รัฐบาลในภาคกลางปกครองสืบต่อกันมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ส่วนในพื้นที่อีสานกลางและอีสานเหนือปกครองแบบล้านช้างหรือระบบอาญาสี่ แต่สิ่งที่เหมือนกันทั้งภาคอีสานก็คือ การเก็บภาษีที่เรียกว่าส่วย อันเป็นผลประโยชน์สำคัญที่สุดที่รัฐบาลไทยได้จากภาคอีสาน โดยเริ่มเก็บส่วยในลาวและภาคอีสานตั้งแต่ปลายสมัยกรุงธนบุรี พ.ศ. 2324 เป็นต้นมา รัฐบาลแบ่งส่วยส่วนหนึ่งให้กับเจ้าเมืองกรมการเมืองแต่่อตราไม่แน่นอน ตามกฎหมายส่วยนั้นเก็บจากไพร่ที่เป็นชายฉกรรจ์สูงเสมอไหล่ 2 ศอก 1 คืบ (125 ซม.) ขึ้นไป ชายที่ได้รับการยกเว้นคือผู้เฒ่าอายุ 70 ปี ขึ้นไป พระเถระไพร่ที่มีบุตรชายเป็นไพร่ส่วย 3 คนขึ้นไป คนพิการหรือเสียสติ นายหมวด นายกองและขุนนางอื่นๆ (สุริย 2543) ส่วยนี้เองเป็นสาเหตุประการหนึ่งที่ทำให้เจ้าอนุวงศ์กษัตริย์เวียงจันทน์ก่อการกบฏต่อไทย จนกลายเป็นสงครามใหญ่โต การเก็บส่วยจึงเป็นประเด็นที่น่าสนใจศึกษาวิจัยว่าการเก็บส่วยมีปัญหาอะไร รัฐบาลแก้ปัญหาอย่างไร

วิธีการศึกษา

ใช้วิธีทางประวัติศาสตร์ (historical approach) โดยศึกษาจากเอกสารชั้นต้น (primary sources) คือจดหมายเหตุของหอสมุดแห่งชาติและกองจดหมายเหตุแห่งชาติเป็นหลัก และใช้เอกสารชั้นรองประกอบด้วย งานวิจัย วิทยานิพนธ์ พงศาวดาร เป็นต้น

ผลการศึกษา

1. ปัญหาที่เกิดจากการเก็บส่วย

1.1 ปัญหาไพร่ในระดับไพร่

ปัญหาการเก็บส่วยที่เกิดในระดับไพร่มีหลายอย่างพอสรุปได้ดังนี้

(1) ไพร่หนีการเก็บส่วยที่จริงมีกฎหมายกำหนดโทษของไพร่ที่หลบหนี พ.ศ. 2328 ให้เขียน 60 ที่ จำคุกเท่าเวลาที่หนีไป แต่ถ้าพอรู้วันนายมาตามจึงมารายงานตัวจะถูกเขียนเพียง 30 ที่แล้วทำทัณฑ์บนเอาไว้ ถ้าหนีไปแล้วกลับมารายงานตัวก่อนที่นายจะส่งคนไปตาม ให้ทำทัณฑ์บนและมีนายประกันรับรองว่าจะไม่หนี ปัญหานี้เกิดขึ้นเพราะไพร่ส่วยบางส่วนทนการขูดรีดไม่ไหว อัตราการเก็บส่วยโดยปกติในภาคอีสานมีทั้งเก็บเป็นสิ่งของ เช่น ผลเร็วหรือครึ่งคนละ 12 กก. ผ้าขาวคนละ 4-6 ผืน เส้นไหมคนละ 0.6 กก. งาข้างคนละ 2.4 กก. เป็นต้น โดยเสียอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น ถ้าเก็บเป็นเงินหรือเป็นทองคนละ 2 สลึง (น้ำหนัก) เงิน 4 บาท ขณะนั้นมีค่าเท่ากับเงินปัจจุบันประมาณ 12,000 บาท¹ ซึ่งเป็นเงินจำนวนมากสำหรับชาวชนบทที่ไม่ค่อยมีเงิน และไม่ค่อยมีช่องทางหาเงิน เพราะสังคมชนบทในยุคนั้น เป็นสังคมที่ใช้เงินน้อยมาก เป็นระบบเศรษฐกิจพอเพียง มุ่งผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือนในชุมชนมิได้ผลิตเพื่อขาย อัตราส่วยที่เก็บจากไพร่ส่วยคนละ 4 บาท ก็ว่าสูงมากแล้ว แต่บางเมืองเจ้าเมืองเก็บสูงกว่า 4 บาท ก็มี เช่น เมืองโพธิ์พิสัย (ปัจจุบันคืออำเภอโพธิ์พิสัย จังหวัดหนองคาย) เก็บคนละ 6 บาท เมืองโขงเจียม เขมราฐ อุบล ก่อนพ.ศ. 2371 เก็บเงินคนละ 7 บาท เมืองคำทองใหญ่ เมืองแสนปาง เมืองจำปาศักดิ์ เก็บคนละ 5 บาท สามเมืองหลังนี้ต่อมาในรัชสมัยรัชกาลที่ 5 ได้ตกเป็นของฝรั่งเศส โดย 2 เมืองแรก ฝรั่งเศสยึดไปในปี พ.ศ. 2436 เมืองหลัง พ.ศ. 2447 (แอมอนิเย, 2539; จดหมายเหตุ ร.3 1192 เลขที่ 14,16)

¹ในจดหมายเหตุแห่งชาติ ร.4 จ.ศ. 1221 เลขที่ 213 บัญชีส่วยกระบือกำหนดราคาควายตัวผู้ฉกรรจ์ตัวละ 8 บาท ตัวเมียฉกรรจ์ 5 บาท เงินหนึ่งบาทขณะนั้นมีค่าประมาณ 3,000 บาทในปัจจุบัน

ที่ร้ายกว่านั้นก็คือ บางเมืองยังมีการเก็บส่วยจากคนแก่ด้วย เช่น เมืองนครพนมเก็บคนละ 1.50 บาท เมืองท่าอุเทน 3 บาท เมืองไชยบุรี (ปัจจุบันเป็นตำบลไชยบุรี อำเภوتاอุเทน จังหวัดนครพนม) 2 บาท เมืองโพนพิสัย 3 บาท (แอมอนิเย, 2539) เป็นต้น ซึ่งตามกฎหมายแล้ว ไพร่ส่วยที่ชราภาพ (อายุ 70 ปีขึ้นไป) ไม่ต้องเสียส่วยหรือมีบุตร 3 คนเป็นไพร่ส่วยแล้ว ก็ไม่ต้องเสียค่าส่วย แต่ชาวบ้านอาจจะไม่รู้กฎหมาย หรือไม่ยอมมีเรื่องกับ “เจ้านาย” จึงต้องยอมเสีย บางส่วนลูกหลานอาจช่วยออกแทนให้ (สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505)

การหนีของไพร่ส่วยมี 2 อย่าง อย่างแรกหนีเข้าป่าไปให้ไกลบ้านเมืองเดิม เพื่อทางหมวดทางกองจะได้ตามหาไม่พบแบบนี้ไปกันเป็นครอบครัว ไปตั้งรกรากใหม่เลย (สุวิทย์, 2528) อย่างที่สองหนีไปอยู่กรมกองอื่น ทำให้ทางกองนายหมวด นายหมู่เดิมตามไม่พบ (บุญรอด, 2518; สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505) บางทีก็ไปอยู่เมืองอื่นเลย เพื่อขอความคุ้มครองจากมูลนายเมืองอื่นซึ่งมักจะเอาใจไพร่ส่วยดีกว่าเมืองเดิม เพราะเขาได้ไพร่มาเพิ่ม ไพร่เหล่านี้หากเขาเก็บส่วยก็ไม่ต้องส่งให้เมืองหลวง เพราะเป็นไพร่นอกบัญชีของเมืองเขา แต่เจ้าเมืองเก่าเดือดร้อนเพราะแม่ไพร่ส่วยหนีไปแล้ว ตามกฎหมายเขาจะต้องจ่ายส่วยให้เมืองหลวงเหมือนเดิม จนกว่าจะมีการลักเลาะชำระเล็กน้อยใหม่ปัญหานี้จึงกลายเป็นปัญหาระดับเมืองขึ้นมาด้วย ตัวอย่างของเมืองที่ไพร่ส่วยหนีไปอยู่มีเมืองจำปาศักดิ์ เมืองจันทัก (ปัจจุบันคืออำเภอสีคิ้ว จังหวัดนครราชสีมา) ไพร่ส่วย 7 คน กองหลวงประเสริฐซึ่งเป็นที่พระนครจันทักหนีไปอยู่กับกรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ไพร่ส่วยทองเมืองภูเขียวหนีไปอยู่กับหลวงศรีสิทธิไตรเจ้าเมืองภูเวียง ในพ.ศ. 2383 ในสมัยรัชกาลที่ 3 เจ้าเมืองภูเขียวทราบก็ขอคืนเจ้าเมืองกรมการเมืองภูเวียง (ปัจจุบันคืออำเภอภูเวียง จ.ขอนแก่น) ไม่ยอมคืน จนกว่าจะมีท้องตราโปรดเกล้าให้คืนจึงจะคืน (บุญรอด, 2518)

(2) ไพร่ส่วยไม่ได้เจตนาหนีการเก็บส่วย แต่ไปแต่งงานกับหญิงบ้านอื่นเมืองอื่น ซึ่ง ปัญหานี้มีมาก

“เขยลู่” เหล่านี้เมื่อไปอยู่เมืองอื่น ก็ไม่ยอมเสียทั้งเมืองเดิมและเมืองใหม่ เจ้าเมืองเดิมก็ไม่ทราบจะไปอยู่เมืองใด แต่ถึงทราบก็ตามไปเก็บได้ลำบาก เพราะการเดินทางลำบาก หากต้องขนส่วยที่เป็นสิ่งของ เช่น ป่าน 30 ก.ก. หรือ เร่ว 12 ก.ก. ก็ยังลำบากใหญ่เลย แต่ครั้งไม่ตามไปเก็บ เจ้าเมืองกรมการเมืองเดิมก็ต้อง รับผิดชอบส่งส่วย ประเภทเขยลู่ให้กับส่วนกลาง

สำหรับเจ้าเมืองใหม่ ว่ากันตามกฎหมายแล้วจะเก็บส่วยประเภทเขยลู่ไม่ได้เพราะเขาไม่ได้สังกัดเมืองของตน แต่ไพร่ส่วยบางคนอาจจะยอมให้ครึ่งราคาเป็น “ค่าคุ้มครอง” ซึ่งก็ยังดีกว่าเสียให้เจ้าเมืองเดิมซึ่งต้องเสียเต็มราคา (บุญรอด, 2518; อีริชชั, 2536)

ตัวอย่างเขยลู่ที่สำคัญคือ เมืองจำปาศักดิ์ มีไพร่ส่วยไปเป็นเขยลู่เมืองอื่นถึง 143 คน ในจำนวนนี้มาอยู่ฝั่งขวา คือเมืองอุบล 38 คน มาไกลถึงยโสธร 4 คน ร้อยเอ็ด 7 คน ศรีสะเกษ 19 คน และสุรินทร์ 15 คน เป็นปัญหาที่ทำให้เจ้าเมืองจำปาศักดิ์ ค้างชำระส่วยเป็นจำนวนมาก (จดหมายเหตุร.3 จ.ส. 1193 เล่มที่ 6)

(3) ไพร่ส่วยไม่ได้หลบหนี ไม่ได้ไปเป็นเขยลู่เมืองอื่น แต่ส่งส่วยไม่ได้เพราะ ภาวะธรรมชาติผิดปกติ เช่น ฝนแล้ง ทำให้ดอกกระวานลีบ ไม่ติดผล หรือ ติดน้อย ฝนแล้งยังทำให้ผลเร็วไม่ค่อยมี ส่วนน้ำท่วมก็ยังมีผลกระทบต่อการปลูกป่าน อาจทำให้ป่านเน่าได้ ถ้าฝนตกมากน้ำขังหรือท่วม ทำให้ไพร่ส่วยไม่มีส่วยจะส่งหลวง ส่วนส่วยทองบางที่มีปัญหาร้อนทองไม่ได้ เพราะน้ำแรงเกินไป หรือน้ำน้อยเกินไปก็มีผลทำให้ไพร่ส่วยร้อนทองไม่ได้ก็มี (บุญรอด, 2518; อีริชชั, 2536)

1.2 ปัญหาไพร่ในระดับเจ้าเมืองกรมการเมือง

(1) ปัญหาส่วยค้างชำระ ปัญหานี้เป็นปัญหาหลักของระบบส่วยในสมัยนั้น แต่สาเหตุที่ทำให้เกิดปัญหานี้มีหลายอย่าง พอสรุปได้ดังนี้

(1.1) เจ้าเมืองกรมการเมือง นายกองมีเจตนาจะเบียดบังส่วยมาเป็นของตน มีหลักฐานหลายชั้นที่จับได้ว่าคนเหล่านี้เบียดบังเอาส่วยไปใช้ แล้วอ้างกับเมืองหลวงว่าไพร่ส่วยค้างชำระ เช่น ใน พ.ศ. 2373

หลวงประสิทธิสงคราม เป็นนายกองไพร่ส่วย มีคนในความดูแล 116 คน ทำบัญชีว่าไพร่ 57 คน แทะจำหน่ายอ้างว่าตาย 20 คน หนีตามตัวไม่ได้ 25 คน พิการ 6 คน บวช 6 คน จึงไม่ส่งส่วย แต่ผลการสอบสวนปรากฏว่าทำรายงานเท็จ เพื่อเอาเงินส่วยไปใช้ส่วนตัว (จดหมายเหตุ ร. 2 จ.ศ. 1205 เลขที่ 86) ขุนประสิทธิสงคราม นายกองส่วยทองเมืองนครราชสีมา เบียดบังเอาทองคำผุย (ทองคำผง) ซึ่งเป็นส่วยหนัก 25 บาท 2 สลึง 1 เฟื้อง (มูลค่าปัจจุบัน ประมาณ 76,110 บาท) เอาไปใช้ 2 ปี (2385-2386) เล่นการพนัน และยังเอาไพร่ลูกหมู่ไปขายที่กรุงเทพฯ อีกด้วย (จดหมายเหตุ ร. 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 179)

หลวงภักดีไพโรส นายกองส่วยคุมไพร่ลาว ทำส่วยขึ้นส่งปีละ 5 บาท (300 ก.ก.) ปรากฏว่าเบียดบังเอาส่วยไปขายหมด ไม่ได้ส่งหลวง สอบสวนได้ ความจริงที่ว่าจึงถูกถอด (จดหมายเหตุ ร. 3 จ.ศ. 1212 เลขที่ 145)

ขุนรณเรศ กองส่วยนครราชสีมาเก็บเงินไพร่ส่วย 9 คน คนละ 4-9 บาท เอาไปใช้ส่วนตัว แล้วบอกไพร่ว่าไม่ต้องเสียส่วยให้กับรัฐบาลอีก เพราะเขาแพงจำหน่ายไปแล้วว่า คนเหล่านี้ตาย กับหนีไปแล้ว (จดหมายเหตุ ร. 4 จ.ศ. 1216 เลขที่ 82) รายหลังเกิดในสมัยรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2395-2396

(1.2) การเบียดบังส่วยของเจ้าเมือง กรมการเมืองเข้ากระเป๋ตัวเอง อีกประเภทหนึ่ง ที่รัฐบาลมักจับไม่ค่อยได้ก็คือ การเบียดบังไพร่ส่วยที่ยังไม่ได้ลงทะเบียนสัณเฑาะ เป็นไพร่ส่วยทั้ง ๆ ที่โตได้ขนาดแล้ว ไพร่เหล่านี้จึงอยู่นอกบัญชี รัฐบาลไม่ทราบ แต่อยู่ในบัญชีลับของเจ้าเมือง ไพร่ส่วนนี้มีประมาณร้อยละ 43.48 ของไพร่ส่วยทั้งหมด (สุวิทย์, 2549)

(1.3) เจ้าเมืองกรมการเมือง ค้างส่วย เพราะไพร่ส่วยไม่ได้ส่งจริง ๆ ด้วยสาเหตุที่กล่าวมาแล้วในข้อ 1.1 และเจ้าเมืองกรมการเมืองก็ไม่มีเงิน ไม่มีส่วยที่จะจ่ายทดสำรองไปก่อน

(1.4) จำนวนส่วยขาดหายไปจากบัญชีที่ส่งไปจากเมือง สาเหตุไม่ได้เกิดจากการทุจริต แต่ เกิด

จากน้ำหนักร้อยส่วยที่ลดลงไปเองจากกระเหยของน้ำในส่วยบางชนิด เช่น ส่วยผลเร็ว จากเมืองคำทองใหญ่ เจ้าเมืองซึ่งแล้วแจ้งให้เมืองหลวงทราบว่าจะส่งเร็วมา 553 กะทอ หนัก 143 หาบ (8,580 ก.ก.) เมื่อไปถึง เมืองกบินทร์บุรี ต้องเปลี่ยนภาชนะใส่จากกะทอมาใส่กระสอบ มี การซึ่งผลเร็วใหม่ ได้ 129 หาบ 48 ชั่ง ผลเร็วขาดไป 13.04 หาบ (9.12%) ทำให้ส่วยไม่ครบจำนวน เจ้าเมืองคำทองใหญ่ต้องจัดส่งไปเพิ่มให้ครบหรือไม่ก็ต้องส่งส่วนที่ขาดไปส่งเพิ่มในปีหน้า (จดหมายเหตุ ร. 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 27)

อีกกรณีหนึ่ง ส่วยไม่ครบจำนวนเพราะการตีราคาของเจ้าเมือง แตกต่างจากเมืองหลวงในกรณีที่ต้องเงินแทนส่วย เช่น ส่วยเร็ว หากส่งไม่ครบ หรือ ไม่มี ต้องส่งเงินแทน คิดหาบละ 6.5 ถึง 7 ตำลึง แต่เจ้าเมืองส่งเงินแทน หาบละ 15 ตำลึง ทำให้เงินส่วยขาดไปหาบละ 1.5-2 ตำลึง (จดหมายเหตุ ร. 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 66)

(1.5) ไพร่ส่วยบางคนอาศัยช่องโหว่ของกฎหมาย หลบหลีกการเสียส่วยไปได้ เนื่องจากในหัวเมืองอีสานส่วนใหญ่ แต่ละเมืองจะมีกองส่วย 4 กอง สังกัดกองเจ้าเมือง กองอุปฮาด กองราชวงศ์ กองราชบุตร (บุญรอด, 2518) ซึ่งไพร่มีเสรีภาพที่จะสังกัดกองใดก็ได้ ซึ่งปัญหานี้มักจะเกิดเวลาเจ้าเมืองเก่าถึงแก่อนิจกรรม ตั้งเจ้าเมืองใหม่ และมักจะมีการเลื่อนตำแหน่งอาญาสิทธิ์ที่เหลือไปด้วย ไพร่ส่วยบางคนบางหมู่ หรือทั้งกองไม่ยอมย้ายไปอยู่กับมูลนายคนใหม่ บางคนก็ย้าย ทำให้เกิดความสับสนวุ่นวายมาก มีการฟ้องร้องกันมาก ระหว่างมูลนายที่เป็นอาญาสิทธิ์เพื่อแย่งแย่งไพร่กัน ระหว่างที่ส่วนกลางยังไม่ได้ตัดสิน เพราะขบวนการตัดสินคดีใช้เวลานาน บางทีก็หายปีไพร่ส่วยถือโอกาสไม่จ่ายส่วยไปด้วย เพราะสังกัดในทะเบียนไพร่ยังไม่ลงตัว (ธีรชัย, 2536; สุวิทย์, 2546)

(2) ปัญหาการแก่งแย่งไพร่ส่วย ระหว่างมูลนายในเมืองเดียวกันและระหว่างเจ้าเมือง

ประเด็นแรกเป็นผลมาจากเจ้าเมืองกรมการเมืองที่มีกองไพร่ส่วย พยายามจะรักษาไพร่เอาไว้ให้

มากที่สุด ประกอบกับรัฐบาลเปิดโอกาสให้ไพร่ส่วยเลือกสังกัดได้ ไพร่ส่วยจึงถูกชักจูงเกลี้ยกล่อมให้มาอยู่กองส่วยของตน จนทำให้เกิดความสับสนวุ่นวายบางที่ถึงขนาดฟ้องร้องเป็นคดีไปถึงกรุงเทพฯ ก็มี ประเด็นที่ต้องเกิดการแย่งส่วยระหว่างเจ้าเมืองด้วยกัน ปัญหานี้สืบเนื่องมาจากการตั้งเมืองใหม่ ที่เกิดขึ้นเป็นจำนวนมากหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์ (พ.ศ. 2369-2371) รัฐบาลเห็นว่าการตั้งเมือง รัฐบาลได้มากกว่าเสีย กล่าวคือเสียค่าใช้จ่ายในการทำเครื่องยศให้เจ้าเมืองและอาญาสี่ค่าใช้จ่ายในการทำพิธีกรรมตอนแต่งตั้ง แต่เงินส่วนนี้ก็สามารถเรียกเอากับขุนนางได้รับการแต่งตั้ง ที่รัฐบาลได้มากคือ ส่วยจากเมืองที่ตั้งใหม่และการตั้งเมืองเล็ก ๆ ทำให้ปกครองง่ายกว่าเมืองใหญ่ซึ่งถ้าหากเป็นกบฏการปราบปรามจะยากกว่าเมืองเล็กซึ่งไม่กล้าก่อการกบฏอยู่แล้ว แต่ปัญหาที่เกิดจากการตั้งเมืองใหม่คือประการแรก รัฐบาลมิได้กำหนดเขตแดนของเมืองใหม่ประการที่สอง รัฐบาลไม่ได้กำหนดเรื่องจำนวนไพร่ของเมืองใหม่ว่าจะตัดโอนจากเมืองเก่าไปกี่คน จึงเกิดปัญหาทั้งพิพาทเขตแดน และแก่งแย่งไพร่ เรื่องเขตแดนเกี่ยวพันไปถึงที่ตั้งของเมืองใหม่ด้วย ที่เป็นปัญหาเพราะเวลาขออนุญาตตั้ง ก็บอกว่าจะตั้งที่นั่น แต่พอพระเจ้าอยู่หัวทรงอนุญาตกลับไปตั้งอีกที่หนึ่งซึ่งเป็น ดินแดนของเมืองเก่า เช่น พระไชยสุนทร (หนู) ขอดตั้งเมืองที่บ้านกันทาง (กันทราราม) ใน พ.ศ. 2417 (สมัย ร.5) และขอดตั้งเพี้ยคำมูลเป็นเจ้าเมือง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอนุญาต ทรงตั้งเพี้ยคำมูลเป็นพระปทุมวิเศษ เจ้าเมืองคนแรกและพระราชทานนามเมืองว่า เมืองคันทวิไชย (ต่อมาเพี้ยนเป็นกันทรวิชัย) พอได้รับพระราชทานตราตั้ง พระปทุมวิเศษกลับไปตั้งเมืองที่บ้านขามเฒ่า (มะขามเฒ่า) ซึ่งอยู่ในเขตต่อแดนเมืองกาฬสินธุ์กับเมืองกมลาไสยต่อกัน ทำให้ พระราชภูบริหาร (เกษ) เจ้าเมืองกมลาไสยไม่พอใจฟ้องร้องยังกรุงเทพฯ รัฐบาลจึงตัดสินให้พระปทุมวิเศษ กลับมาตั้งเมืองที่บ้านกันทางตามที่ทรงอนุญาต (หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, 2506; จดหมายเหตุ ร. 5 จ.ศ. 1240 เลขที่ 3883)

อีกตัวอย่างหนึ่ง พระรัตนวงษา เจ้าเมืองสุวรรณภูมิกับอุปฮาด (เง่า) มีความขัดแย้งกันเรื่องการควบคุมไพร่ส่วย ในปี 2415 อุปฮาดจึงลงไปกรุงเทพฯ แล้วขออนุญาตตั้งบ้านดอนเสาโรงเป็นเมือง รัฐบาลอนุญาตให้ตั้งเป็นเมืองเกษตรวิสัย และตั้งอุปฮาดให้เป็นพระศรีเกษตรวิสัย เจ้าเมือง แต่พอพระศรีเกษตรวิสัยกลับขึ้นมา ก็มาตั้งเมืองที่บ้านกู่กระโดน แขวงเมืองสุวรรณภูมิ ไม่ได้ตั้งที่บ้านดอนเสาโรงตามที่ขอ (หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, 2506)

นอกจากนี้ยังมีตัวอย่างที่คล้าย ๆ กันอีกหลายเมือง เช่น ในปี 2421 ขอดตั้งเมืองพนมไพรแดนมฤคที่บ้านโป่ง แต่พอได้รับอนุญาตก็ไปตั้งเมืองที่บ้านเมืองแสน ห่างจากบ้านโป่งราว 300 เส้น (หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, 2506) ในปี 2422 พระรัตนวงษาเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ ขอดตั้งเป็นบ้านเมืองเสือ เป็นเมืองพยัคฆภูมิพิสัย แต่ตั้งจริงที่บ้านนาข่า (หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, 2506)

ในปีเดียวกันเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์ เจ้าเมืองอุบลราชธานีขอยกบ้านท่าแขกขุเป็นเมืองขาม่วนมณฑล แต่พอตั้งจริงพระผดุงจตุรงค์ กลับไปตั้งที่บ้านกระดาน เป็นต้น (หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, 2506)

ในช่วง พ.ศ. 2401-2425 เวลา 24 ปี มีการตั้งเมืองในภาคอีสานถึง 26 เมือง (ธีรชัย, 2536) ปัญหาเรื่องเขตแดนและปัญหาไพร่ที่ติดไปกับเขตแดนซึ่งเป็นผลประโยชน์ที่สำคัญที่สุดของเจ้าเมืองก็ขัดแย้งกันมากเป็นเงาตามตัว ความขัดแย้งไพร่ส่วย จึงส่งผลให้การเก็บส่วยมีปัญหาไปด้วย หมู่บ้านที่เก็บง่ายเพราะอยู่ใกล้ ก็มักจะแก่งแย่งกันเก็บ แต่หมู่บ้านไกล ๆ ก็มักจะไม่มีใครอยากเก็บเพราะไม่ค่อยคุ้มค่าใช้จ่ายในการเดินทาง หมู่บ้านที่อยู่ใกล้เมืองตั้งแต่ 2 เมืองขึ้นไปจึงพยายามเอาใจไพร่ให้มาสังกัดเมืองของตน โดยการงดเก็บส่วยให้ 1 ปีบ้าง หรือเก็บในอัตราที่ต่ำกว่าปกติบ้างเมือง (ธีรชัย, 2536) เพื่อหวังผลเก็บส่วยระยะยาว ถ้าไพร่กลุ่มนี้มีมาอยู่ในสังกัดเมืองของตน อีกอย่างหนึ่งอัตราที่ต่ำกว่าที่ทางกรุงเทพฯ กำหนดและการงดเก็บส่วย 1 ปี ก็ถูกขูดเซจจากไพร่นอกบัญชีของเจ้าเมืองกรมการเมืองที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

กล่าวโดยสรุป ปัญหาไพร่ส่วยหนี้ หรือ ไปเป็นเชลยสู่เมืองอื่นก็ดี เจ้าเมือง กรมการเมือง นายกอง นายหมวด ยกยอกเอาส่วยในบัญชีไปใช้ส่วนตัวก็ดี หรือ ปัญหาฝนแล้งก็ดี ตลอดจนการตั้งเมืองใหม่ขึ้นมามากมายหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์ ล้วนนำไปสู่ปัญหาส่วยส่งไม่ครบตามบัญชีของรัฐบาลมีส่วยค้างทับถมกัน

2. วิธีการแก้ปัญหาส่วยของรัฐบาล

2.1 กรณีไพร่ส่วยไม่มีส่วยจะส่งเพราะฝนแล้งทางการก็แก้ปัญหาด้วยการผ่อนผันให้ไพร่ส่วย เสียส่วยด้วยของอย่างอื่นแทน เช่น ส่วยเร็ว ไม่มีเร็ว ก็ให้ส่งนอแรด งาช้างหรือครั้งแทนถ้าส่งครั้งต้องส่ง คนละ 12 ก.ก. หรือไม่ก็เสียเงินคนละ 4 บาทแทน (จดหมายเหตุ ร. 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 109) หรือ หาทองคำฝูย ส่งส่วยคนละ 2 สลึง เงินคนละ 4 บาทแทน (สุวิทย์, 2549) ตั้งแต่ พ.ศ. 2397 ทางกรให้ส่งควายแทนผลเร็ว ในอัตราต่อไปนี้ (โปรดดูตารางที่ 1 ท้ายบทความนี้)

2.2 กรณีไพร่ส่วยหนี้เพราะถูกเก็บส่วยในอัตราที่สูง ทางกรก็ลดอัตรารลง เช่น บางเมืองที่เก็บส่วยคนละ 7 บาท ก็ลดเหลือ คนละ 4 บาทเท่ากันทุกเมือง กระวานเคยเก็บคนละ 2.4 ก.ก. ก็ลดเหลือ 1.2 ก.ก. หรือ ส่วยเร็วและครั้งที่เคยเก็บ 5 คน ต่อ 1 หาบ หรือคนละ 12 ก.ก. ก็ลดลงเป็น 10 คน ต่อ 1 หาบ หรือคนละ 6 ก.ก. ไพร่ส่วยทอง พ.ศ. 2367 เก็บคนละ 1 บาท ต่อมาก็ลดเหลือ 2 สลึง ตอนหลังเหลือ 1 สลึง ปานลดจากคนละ 15 ก.ก. เหลือ 7.5 ก.ก. ไพร่ส่วยน้ำรัก ก็เรียกเก็บคนละ 1 ทะนาน โดยให้ใช้อัตรานี้ตั้งแต่ พ.ศ. 2393 เป็นต้นไปสำหรับเมืองกาฬสินธุ์ สกลนคร และนครพนม (จดหมายเหตุ ร.3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 159) กรณีไพร่ส่วยหนีไปอยู่เมืองอื่น ทางกรกรุงเทพฯ เคยมีคำสั่งให้เจ้าเมืองทำบัญชีทางว่าห้ามลักเอาเป็นไพร่ของตน ถ้าเจ้าเมืองเดิมขอคืนก็ให้คืนไป ถ้าไม่ขอคืนให้ส่งทั้งบัญชีทางว่าและตัวไพร่ไปกรุงเทพฯ (จดหมายเหตุ ร.3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 247)

2.3 กรณีไพร่ส่วยไปเป็น “เชลยสู่” เมืองอื่นกรณีนี้แก้ไขยาก เพราะเป็นวัฒนธรรมของชาวอีสานที่

ชายเมื่อแต่งงานจะไปอยู่กับครอบครัวของฝ่ายหญิง หากรัฐบาลจะห้ามชายหญิงที่อยู่กันคนละเมืองรักกันแต่งงานกัน เพื่อไม่ให้มีปัญหาในการเก็บส่วยก็เกินไป ไม่มีเจ้าเมืองคนใดกล้าทำอะไรที่ฝืนธรรมชาติและตั้งแต่ พ.ศ. 2401 เป็นต้นมา รัฐบาลยอมให้ไพร่ส่วยเลือกสังกัดได้ตามใจสมัครทำให้ไพร่ส่วยส่วนมากเลือกที่จะสังกัดเมืองเดิมเพราะทราบ ว่า เจ้าเมืองไม่ค่อยส่งคนตามไปเก็บเพราะไม่ค่อยคุ้มค่าใช้จ่ายและเวลาที่เสียไปในการตามไปเก็บส่วย การยอมให้ส่วยเลือกสังกัดได้สร้างปัญหาให้กับเจ้าเมืองมาก ทั้งกรณีเชลยสู่ และกรณีที่ตั้งเมืองใหม่ อาณาเขตของเมืองทับซ้อนกัน รวมทั้งกรณีเมืองเดียวมีกองส่วยหลายกอง ทำให้เกิดกรณีพิพาทแย่งส่วยกันของนายกองส่วย และเจ้าเมือง ผลก็คือบางเมืองไพร่ส่วยมีสังกัดถึง 3 เมือง เช่น เมืองสหัสขันธ์ มีกองส่วย 3 กอง กองที่ 1 ขึ้นกับเมืองขอนแก่น 60 คน กองที่ 2 เคยสังกัดเจ้าเมืองสหัสขันธ์คนเก่าไปขอขึ้นกับเมืองกาฬสินธุ์ กองที่ 3 ไปขึ้นกับเมืองกมลาไสยเพราะเจ้าเมืองคนปัจจุบันไม่พอใจเจ้าเมืองกาฬสินธุ์ ไปขอขึ้นกับเมืองกมลาไสย เมืองภูแล่นช้าง มี 2 กอง กองหนึ่งไปขึ้นกับกรุงเทพฯ อีกกองหนึ่งไปขึ้นกับเมืองกาฬสินธุ์ (จดหมายเหตุ ร. 5 ม.ท. จ.ศ. 1245 เลขที่ 29-31 : 76-82, จ.ศ. 1240 เลขที่ 25 : 83-85 จ.ศ. 1240-1241 เลขที่ 120 : 274-275 ,เลขที่ 57 : 245-246)

ใน พ.ศ. 2415 (ร.5) ก็มีกฎหมายออกมา ย้าให้ไพร่ส่วยเลือกสังกัดตามใจสมัคร แต่ถ้าไพร่คนนั้นยังไม่ได้สึก ให้สึกและสังกัดเมืองที่ไพร่ตั้งบ้านเรือนอยู่ไม่ให้เลือกสังกัดได้เสรีเหมือนแต่ก่อน (หม่อมอมรวิจิตร, 2506; จดหมายเหตุ ร.5 จ.ศ. 1247 ส.ต. 1/9) กฎหมายนี้อาจจะช่วยบรรเทาปัญหาไปได้ระดับหนึ่งสำหรับไพร่ที่ยังได้สึก แต่ไพร่ที่สึกและขึ้นทะเบียนแล้วก่อนหน้านั้น ก็น่าจะเป็นปัญหาต่อไปถ้าเขาเปลี่ยนสังกัดหรือไปแต่งงานกับผู้หญิงเมืองอื่น ต่อมาใน พ.ศ. 2427 จึงมีประกาศยกเลิกเชลยสู่ เลยกองนอก ให้เป็นเลกคองเมืองทั้งหมด ให้เจ้าเมืองมีอำนาจมากขึ้นในการสำรวจสำมะโนครัวและขึ้นทะเบียนเลกไพร่ในเขตเมือง

ของตน แต่มีข้าหลวงจากส่วนกลางมาตรวจตราดูแลอีกชั้น (จดหมายเหตุ ร. 5 ม.ท. จ.ศ. 1247 เล่มที่ 28 เลขที่ 27)

2.4 กรณีเจ้าเมืองกรมการเมืองเบียดบังเอาไพร่ส่วยนอกบัญชี มาเก็บเงินหรือส่งของเข้ากระเป๋าดตนเอง ปัญหานี้รัฐบาลได้พยายามแก้ไข โดยการสักระเล และทำทะเบียนหรือบัญชีใหม่ ทุก ๆ ระยะเวลาหนึ่ง คือใน พ.ศ. 2317 , 2326, 2353, สักในภาคกลางและพื้นที่ใกล้เคียง และเริ่มสักในภาคอีสานใน พ.ศ. 2367, 2372, 2376, 2380, 2389, 2392, 2396, 2402-2407 (สักเลกใหญ่ในภาคอีสาน) (ธีรชัย, 2536; วิโรจน์, 2529)

ทำให้รัฐบาลทราบจำนวนไพร่ที่ใกล้เคียงกับความเป็นจริง ซึ่งพบว่าการสำรวจและสักเลก พ.ศ. 2402-2407 ทำให้ได้ไพร่ส่วยเพิ่มขึ้น ถึงร้อยละ 343.82 ของจำนวนไพร่ที่สำรวจครั้งก่อน ทำให้รายได้จากไพร่ส่วยของรัฐบาลเพิ่มขึ้นอย่างมาก แต่การสักเลกก็ใช้ว่าจะแก้ปัญหาส่วยนอกบัญชีได้ร้อยละ ๕๐ เพราะปรากฏหลักฐาน เวลารัฐบาลส่งข้าหลวงไปตั้งกองสักเลก เจ้าเมืองบางเมืองจะบอกให้ไพร่หนีเข้าป่าไปชั่วคราวพอข้าหลวงสักไพร่เมืองนั้นเสร็จแล้ว ก็ให้ไพร่ออกจากป่า (ธีรชัย, 2536) จึงมีไพร่จำนวนหนึ่งหลงเหลือตกจากกองข้าหลวงจากส่วนกลาง

2.5 กรณี เจ้าเมืองกรมการเมืองค้ำชားส่วย : กรณีนี้เป็นปัญหาเรื้อรังที่สุด รัฐบาลได้พยายามแก้ไขหลายวิธีพอสรุปได้ดังนี้

(1) รัฐบาลส่งตราของสมุหนายก (คำสั่ง) ออกไปเร่งรัดเจ้าเมืองกรมการเมืองให้ส่งไพร่ตรงเวลา และส่งส่วยที่ค้างไว้ให้ครบ วิธีการเร่งรัดนี้ดูเหมือนไม่ค่อยมีผลเท่าไร เพราะปรากฏว่าส่วยที่ส่งให้รัฐบาลก็ยังขาดทุกปี ทั้งส่วยที่ค้างปีก่อน ๆ และส่วยของปีหลังหลายเมืองที่ค้างอยู่ 4-5 ปี ติดต่อกัน เช่น เมืองเดชอุดม เขมราฐ คำเขื่อนแก้ว กาฬสินธุ์ สาเหตุที่เจ้าเมืองค้ำชားส่วยเพราะรัฐบาลไม่มีบทลงโทษเจ้าเมืองที่ค้ำชား เจ้าเมืองจึงเอาส่วยที่ไพร่ส่วยส่งมาให้ไปใช้ แล้วส่งให้รัฐบาลเพียงบางส่วน ต่อมาเมื่อรัฐบาลเห็นว่าวิธี

นवलไม่ค่อยได้ผล จึงใช้วิธีใหม่ โดยส่งข้าหลวงจากกรุงเทพฯ ขึ้นมาเร่งรัดส่วย พร้อมกับนำส่วยกลับไปกรุงเทพฯ ด้วย กับอีกวิธีหนึ่ง ใช้วิธีเอาตัวเจ้าเมืองบางนายกองบ้าง มาสอบสวนและกักบริเวณที่กรุงเทพฯ แล้วให้กรมการเมืองเร่งรัดส่วยมาให้ครบ ปรากฏว่าวิธีนี้ไม่ค่อยได้ผลนัก เพราะคนที่ถูกกักบริเวณและถูกสอบสวนเป็นคนที่รู้เรื่องไพร่ส่วยดีที่สุดของเมือง จึงไม่มีคนเร่งรัดหาส่วยมาขึ้น ในที่สุดรัฐบาลก็ต้องปล่อยให้เจ้าเมือง นายกองส่วยกลับไปเร่งรัดส่วย แต่มักจะมีคนของส่วนกลาง เช่น มหาตเล็ก กำกับไปด้วยเพื่อให้การเร่งรัดได้ผล (บุญรอด, 2518; ธีรชัย, 2524)

ในบางรายที่สอบสวนพบว่ายกยอกเอาส่วยไปใช้ก่อนถูกลงโทษปลดออกจากราชการก็มี (จดหมายเหตุ ร. 3 จ.ศ. 1212 เลขที่ 145) แต่ส่วนมากทางราชสำนักกรุงเทพฯ ไม่ถึงขั้นลงมือสอบสวน ถ้าหากเจ้าเมืองส่งส่วยไม่ครบก็มักจะมีเหตุผลประกอบมาด้วยเสมอว่าฝนแล้งบ้าง ไพร่หนีไปอยู่เมืองอื่นบ้างไพร่ไปเป็นเชลยลู่เมืองอื่นตามตัวไม่ได้บ้างไพร่ชราพิการบ้าง ซึ่งราชสำนักกรุงเทพฯ ก็ทำเป็นเชื่อรายงานนั้น แต่ก็ไม่ยอมใจอ่อนยกส่วยที่ค้างชำระให้เจ้าเมือง การสอบสวนมักจะเกิดขึ้นต่อเมื่อมี ขุนนางในเมืองนั้น ฟ้องร้อง ราชสำนักกรุงเทพฯ ว่ามีใครเบียดบังเอาส่วยไปใช้ (บุญรอด, 2518)

(2) กรณีส่วยค้ำชาระที่คาบเกี่ยวพัวพันไปถึงปัญหาการตั้งเมืองใหม่ อาณาเขตทับซ้อนกัน หรือกองเดียวกัน ปัญหานี้ส่วนใหญ่มีมูลเหตุมาจากการตั้งเมืองใหม่ขึ้นมากมาย หลังสงครามเจ้าอนุวงศ์ ซึ่งทางการกรุงเทพฯ ได้ประโยชน์ แต่ส่งผลในเรื่องกรณีพิพาทระหว่างเจ้าเมืองใหม่กับเมืองใกล้เคียงในเรื่องอาณาเขตและไพร่ ในที่สุดใน พ.ศ. 2426 รัฐบาลจึงประกาศยุติการตั้งเมืองใหม่ เพื่อยุติความยุ่งยากที่กล่าวมาแล้วข้างต้น (จดหมายเหตุ ร. 5 ม.ท. เล่ม 25 จ.ศ. 1245 เลขที่ 31)

สรุปผลการศึกษา

รัฐบาลไทยเข้ามาปกครองภาคอีสานและลาว ใน พ.ศ. 2322 สมัยกรุงธนบุรี รัฐบาลได้เริ่มเก็บส่วย ตั้งแต่ พ.ศ. 2324 แต่ยังไม่เป็นระบบนัก และยังไม่มีการสัณเภา ต่อมาพบว่าเก็บส่วยได้น้อย ส่วยค้างมาก ปัญหาหลัก ๆ ของการเก็บส่วย คือ ในระดับไพร่ ไพร่หนีไปอยู่เมืองอื่นบ้าง ไปแต่งงานเป็นเชยสู่เมืองอื่นบ้าง ส่วนปัญหาระดับเมืองและระดับกองส่วย คือ เจ้าเมืองส่งส่วยขาดจำนวน เพราะเบียดบังเอาส่วยไปใช้บ้าง ถูกเมืองที่ตั้งใหม่แย่งไพร่ส่วยไปบ้าง และอ้างว่าไพร่ชราตาย พิกการ และหนีไปอยู่เมืองอื่นบ้าง ทางรัฐบาลพยายามแก้ปัญหาหลายวิธีแต่ไม่ค่อยได้ผลเพราะ รัฐบาลไม่ทราบว่ามีไพร่ที่แท้จริงในแต่ละเมืองเท่าใด จึงได้มีการสำรวจทำทะเบียนไพร่ส่วยและสัณเภาเป็นระยะ ๆ ทำให้เก็บส่วยเพิ่มขึ้นมาก โดยเฉพาะการสัณเภาใหญ่ใน พ.ศ. 2402-2407 ได้ไพร่ส่วยเพิ่มขึ้นถึงร้อยละ 343.82 ของที่สำรวจครั้งก่อน

กิตติกรรมประกาศ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัย ประวัติศาสตร์อีสาน พ.ศ. 2322-2488 ขอขอบคุณศูนย์วิจัยพหุลักษณะสังคมลุ่มน้ำโขง ซึ่งให้ทุนโครงการวิจัยนี้

เอกสารอ้างอิง

เอกสารชั้นต้นของหอสมุดแห่งชาติ (หสข.)

- หสข.จดหมายเหตุ ร. 3 จ.ศ. 1192 เลขที่ 14,16
 หสข.จดหมายเหตุ ร. 3 จ.ศ. 1193 เลขที่ 6
 หสข.จดหมายเหตุ ร. 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 27
 หสข.จดหมายเหตุ ร. 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 66,86
 หสข.จดหมายเหตุ ร. 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 179
 หสข.จดหมายเหตุ ร. 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 247
 หสข.จดหมายเหตุ ร. 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 109,159
 หสข.จดหมายเหตุ ร. 3 จ.ศ. 1212 เลขที่ 145
 หสข.จดหมายเหตุ ร. 4 จ.ศ. 1216 เลขที่ 82

หสข.จดหมายเหตุ ร. 4 จ.ศ. 1221 เลขที่ 213

เอกสารชั้นต้นของหอจดหมายเหตุแห่งชาติ (หจช.)

- หจช.จดหมายเหตุ ร. 5 จ.ศ. 1240 เลขที่ 25, 3883
 หจช.จดหมายเหตุ ร. 5 จ.ศ. 1240-1241 เลขที่ 120
 หจช.จดหมายเหตุ ร. 5 จ.ศ. 1243 เลขที่ 57
 หจช.จดหมายเหตุ ร. 5 จ.ศ. 1245 เลขที่ 29-31 (ม.ท.)
 หจช.จดหมายเหตุ ร. 5 จ.ศ. 1247 เลขที่ 27

เอกสารชั้นรอง

- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมราชา. 2505. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุด แห่งชาติ เล่ม 1 (ร. 2) กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา
 อธิชัย บุญมาธรรม. 2536. ประวัติศาสตร์สังคมอีสาน ตอนบนพ.ศ. 2318-2450. มหาสารคาม : วิทยาลัยครูมหาสารคาม
 บุญรอด แก้วกันหา. 2518. การเก็บส่วยในสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2411. วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
 ระลึก ธาณี. 2524. อุบลราชธานีในอดีต (2335-2475). อุบลราชธานี : สำนักงานศึกษาธิการ จังหวัดอุบลราชธานี
 วิโรจน์ หีบแก้ว. 2529. ประวัติศาสตร์อีสานบริเวณลุ่มน้ำชี ระหว่าง พ.ศ. 2325-2443. ปรินิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
 สุวิทย์ อิศาศวัต. 2543. ประวัติศาสตร์ลาว 1779-1975 กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
 สุวิทย์ อิศาศวัต. 2549. ประวัติศาสตร์อีสาน 2322-2488. ขอนแก่น : ศูนย์วิจัยพหุลักษณะสังคมลุ่มน้ำโขง
 สุวิทย์ อิศาศวัต. 2528. รายงานการวิจัย ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มน้ำชี ตั้งแต่ พ.ศ. 2475-2528. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ

อมรวงศ์วิจิตร, หม่อม ประชุมพงสาวดาร เล่ม 3
(พงสาวดารมณฑลอีสาน) กรุงเทพฯ :
องค์การค้ำของคุรุสภา

แอมอนิเย, เอเจียน. 2539. บันทึกการเดินทางในลาว
ภาคหนึ่ง พ.ศ. 2438 แปลโดยทองสมุด โดเร
และ สมหมาย เปรมจิตต์. เชียงใหม่ : สถาบัน
วิจัยสังคมมหาวิทยาลัยเชียงใหม่

ตารางที่ 1 ราคาควาย พ.ศ.2400 – 2402 และอัตราส่วยที่ต้องเสีย

ประเภทของควาย	ราคาตัวละ	อัตราส่วย 1 คน : 4 บาท หรือ
ควายตัวผู้จกรรจ์	8	2 คนต่อ 1 ตัว
ควายตัวผู้รุ่น	6	3 คนต่อ 2 ตัว
ควายตัวเมียจกรรจ์	5	5 คนต่อ 4 ตัว
ควายตัวเมียรุ่น	3	3 คนต่อ 4 ตัว

ที่มา: จดหมายเหตุ ร. 4 จ.ศ. 1221 เลขที่ 213